

Koolinoorte elustiilist ja selle uurimisest nõukogudeaja Eestis¹*Airi Liimets*

Tuginedes vähemalt viimasele viieteistkümnel aastal andmebaasis PSYNDEX refereeritava, võib öelda, et ühenduses märksõnaga *elustiil* (*Lebensstil, life style*) räägitakse muusikastiilidest, reisimisest, narkomaaniast, inimeste üksildusest, riietusest ja lugemiseelistustest, suitsiididest, vaba aja tegevustest, õnnest, postmodernismist, tervisest ja tervisekäitumisest, vägivallast, suhetest perekonnas, identiteedist, eluplaanidest, väärtusorientatsioonidest, tarbimiskäitumisest, tänavalastest, riskiühiskonnast, ja seda loetelu võiks veelgi jätkata. Antud paljutähenduslikkuse kontekstis tekib ju tahes-tahtmata küsimus, mida mõista elustiili kui sellise all, ning kuidas sellest tulenevalt kirjeldada koolinoorte elustiili.

Nõukogudeaja Eestis ning ka hiljem on tegeldud koolinoorte elustiili problemaatikaga põhiliselt kahes uurimisrühmas: 1) Mikk Titma (alates 1966), Paul Kenkmanni (1974–1981) ja Jüri Saarniidu (1982–2003) juhtimisel Tartu (Riikliku) Ülikooli haridussotsioloogia laboris², 2) Heino Liimetsa juhtimisel alates 1972. aastast Tartu Riikliku Ülikooli pedagoogika kateedris ning 1975. aastast Tallinna Pedagoogilise Instituudi (TPedI) pedagoogika ja psühholoogia kateedris.³ Kogu materjali mahukust arvestades keskendun käesolevas artiklis eelkõige Liimetsa koolkonnas tehtud uurimustele ja vastavale ideestikule (ehkki vähesel määral esitades ka teise nimetatud grupi töö tulemusi), kuna ka ise olen 1988. aastast tänapäevani olnud tegev just selles uurimisrühmas. Kuna millegi eripära tuleb kõige selgemini ilmsiks just selle võrdlemisel teiste samalaadsete fenomenidega, siis nõukogudeaja kooli-

1 Käesolev artikkel on valminud ETF-7378 (vastutav täitja: prof A. Liimets) teadusprojekti toel.

2 1966. aastal pani Mikk Titma Tartu Riiklikus Ülikoolis aluse esimesele sotsioloogilisele longituuduurimusele, mis tähistas ühtlasi ka Eesti noorsoo- ja haridussotsioloogia algust. Uurimus oli orienteeritud võrreldavusele sarnaste Lääne uuringutega, võttes malli USA-s Wisconsinis Ülikoolis korraldatavalt uurimiselt. Valimisse kuulus 2260 eestikeelsete keskkoolide lõpetajat, mis moodustas 1966. aasta lennust 50%. Eesmärgiks oli ühe hariduskohordi eluteede jälgimine ning nende plaanide ja väärtushinnangute kujunemise ja toime analüüs. Kordusküsitlused viidi läbi 1969, 1973, 1976, 1979, 1991 ja 2007. 1982. aastal alustas Titma eelnevale kogemusele tuginedes uut longituuduurimust „Ühe põlvkonna eluteed“, mille objektiks olid 1983. aasta keskkõppeasutuste lõpetajad. Esimene küsitlus viidi läbi Nõukogude Liidu 15 regioonis ning valimisse kuulus 45 000 respondenti. Kordusküsitlused toimusid 1987–1989, 1992–1993, 1997–1998 ning 2004. Haridussotsioloogia labor (mille eelkäijaks võib pidada kommunistliku kasvatuse laborit) alustas tööd 1969. aastal (<http://www.sh.ut.ee/ssi/ope>, 18.10.2007).

3 Heino Liimetsa juhitud kasvatussotsioloogilise elustiiliuurimise nn eel etapiks võib pidada perioodi 1972–1975, mil ta Tartu Riiklikus Ülikoolis töötades sõlmis koostöölepingu Eesti Raadioga õpilaste väärtus- ja õpihoiakute uurimiseks (vrd R. Liimets 1998: 15). 1975. aastaks koostati aga juba ankeedi „Pingist pinki“ esimene versioon koolinoorte elustiili kui tervikfenomeni uurimiseks. Teadustöö finantseerijaks ning vastavate andmete tellijaks oli uurimisrühma tegevuse algusest kuni 1991. aastani Eesti Raadio, mistõttu teadlased omavahel kõnelesidki sellest kui nn raadiolepingust.

noorte elustiili ja selle uurimise eripära paremaks mõistmiseks vaatlen ühtaegu ka lühidalt, kuidas elustiili on käsitatud saksakeelses kultuuriruumis 1990. aastatel ning mis iseloomustab Eesti noorte elustiili nõukogudeajale järgneval lähiajal. Seega on mu eesmärgiks leida vastus küsimusele: "Kas võib täheldada erinevusi koolinoorte elustiili uurimisel nõukogudeaja Eestis ja maailmas tänapäeval, ning missuguseid erinevusi on nõukogudeaja ning sellele järgneva aja Eesti noorte elustiilis?"

1. Mida mõista elustiili kui konstrukti all?

Põhjaliku ülevaate tähtsamatest teoreetilistest elustiilikäsitlustest (kontseptsioonid Thorstein Veblen'ilt, Georg Simmel'ilt, Max Weber'ilt, Pierre Bourdieu'lt, Hartmut Lüdtke'lt ja Gerhard Schulze'lt) 20. sajandi sotsioloogias ning samal ajaperioodil läbiviidud olulisimatest empiirilistest uurimustest on saksakeelses kultuuriruumis esitanud Werner Georg. Lähtudes teooria-ajaloolisest analüüsist ning üldistades kõigi nimetatud autorite käsitlusi, defineerib Georg (1998: 13–14) elustiile kui ekspressiiv-esteetiliste valikuprotsesside suhtelisel stabiilse, tervikliku ja stereotüüpiseerunud organisatsiooni mustreid. Sealjuures eristab ta analüütiliselt kolm tasandit: 1) *sotsiaalne olukord* – ressursid ja piirangud (majanduslikud ja kultuurilised ressursid, sotsiaalsed võrgustikud, sotsio-majanduslik staatus) ning sotsiaalse olukorra nn horisontaalsed tunnused (sugu, vanus, asend elutsükli, kuuluvus teatud kohortidesse, regioonidesse ja elukeskkondadesse); 2) *mentaalne tasand* – elueesmärgid, väärtusorientatsioonid, teatud valdkonnaspetsiifilised hoiakud; 3) *esteetilis-ekspressiivne käitumine* – kultuuritarbimine, vaba aja käitumine, tootumisharjumused, eluruumi kujundamine, riietus, interaktiivne käitumine ja sõpruskonnad.

Matthias Ulbrich-Herrmann (1998: 50–51), kes on tegelnud eelkõige noorsoo uurimisega, määratleb elustiile struktuuridena, mis tekivad käitumise ja teatud sümbolite kasutuse läbi igapäevaolu organiseerimisel. Need oleksid vaadeldavad kui eluga hakkamasaamisstrateegiad nn igapäevaülesannete kontekstis või kui personaalse identiteediotsingu ja sotsiaalse kuuluvuse väljendused.

Antud määratlustes sisalduva olulisima probleemistiku toob hästi esile Peter H. Hartmanni (1999: 42–45) küsimus, kas elustiil on mõistetav kui teadlik valik või kui mitteteadlik sund. Küsimusele igal konkreetsel juhul sobivaima vastusevariandi leidmiseks on soovitatud (vrd Ulbrich-Herrmann) mõelda dimensionaalsena käsitatud skaaladel (nt aktiivsus & passiivsus; liikumine & säilitamine) liikudes. Eestis on Heino Liimets (1985: 45) 1980. aastate keskel dimensionaalsete skaaladena sõnastanud oma integratiivse didaktika teooria raames konstrueeritud didaktilised printsiibid, milledest üks lausub, et õpetamine peaks alati arvestama õpilase õpitegevuse ja kogu ta elutegevussüsteemi ehk elustiili ühtsust. See tähendab, et õpetajal tuleks oma tegevuses silmas pidada õpilase kogu elutervikut – selle nii formaalset (kooliilikku) kui informaalset (koolivälilist) poolust – ning püüda leida iga õpilase jaoks antud

ajahetkel ta arengu seisukohalt kõige optimaalsem võimalus neid kaht siduda. Sealjuures elustiili kui terviku olulisima integraatorina käsitas H. Liimets õppimist kui tegevust – nii koolilikku kui koolivälist.

Integratiivse teooria mõistena on elustiil (ehk elutegevussüsteem) H. Liimetsa (1981a; 1987: 12) järgi käsitatav kui arengupsühholoogiline, sotsioloogiline ja pedagoogiline kategooria. Seega osutub antud mõiste abil võimalikuks väljendada ühtaegu nii isiksuse arengu seaduspärasusi, arengu tingimusi kui ka soovitatavalt kujundatavaid kvaliteete. Õeldu kajastub ka Liimetsa (1982: 6–7) sõnastatud definitsioonis: elustiil ehk elutegevussüsteem – see on tervik inimesele iseloomulikest vastastikku funktsionaalsetes suhetes olevatest igapäevastest tegevusliikidest; ühtaegu on see ka psüühiline reaalsus, tänu millele osutub subjektile võimalikuks luua suhtelist tasakaalu oma subjektiivsusega ning välise elumaailmaga. Seega elustiili kui fenomeni ning konstrukti puhul on Liimetsa järgi oluline selle terviklikkus, integraalsus (sh seemise ja välise aspekti ühtsus). Integraalseteks nimetas H. Liimets aga selliseid kvaliteete (elustiil, õpistiil, loovus, eneseteadvus, suundus), mis aitaksid väljendada inimese integreeritust või mitteintegreeritust.

Maailmas läbiviidud hulgalistes empiirilistes uurimustes on kirjeldatud kas elustiili üksikuid karakteristikuid või võimalikult paljusid nende omavahelistes seostes. Kokkuvõtvalt nimetavad Georg (1998), Ulbrich-Herrmann (1998) ja Hartmann (1999) järgmisi pidevalt ühest uurimusest teise rändavaid elustiili aspekte: vaba aja tegevused, sotsiaalne aktiivsus ja hõivatus, elueesmärgid, väärtused, igapäevaesthetika ja maitseotsustused (elamistavad, riietus, suhe muusikasse, kunsti ja kirjandusse, TV vaatamine ja kinos käimine, raadio kuulamine, söömine, joomine), peamised orientatsioonid elus (poliitika, perekond, raha, töö, kultuur jm), ostukohad, tarbimiskäitumine, majapidamistavad, sotsiaalsed võrgustikud, isiksuse tunnused, muud dimensioonid (regionaalsus, infokäitumine, grupistiilid).

Liimetsa koolkonna uurimustest võime leida informatsiooni põhiliselt samade stiilidimensioonide kohta. Samuti võib leida palju sarnast Georgi jt uurijate teoreetiliste käsitlustega. Ka Eesti uurimustes on esindatud Georgi poolt mentaalseks ja esteetilis-ekspressiivseks käitumiseks nimetatav tasand. Georgi järgi mentaalse tasandi komponenti *väärtusorientatsioonid* käsitas H. Liimets (1976) aga elustiili sisulise tuumana.

Mõisteid *elustiil* ja *elutegevussüsteem* kasutati Liimetsa uurimiserühmas sageli sünonüümidenä. Õigustatuks pean seda juhul, kui elustiili all mõista subjekti jaoks olemasolevaid teatud antusi ehk arengutingimusi, ehk siis juhul, kui elustiil on vaadeldav arengupsühholoogilise ja sotsioloogilise kategooriana. Pedagoogilise kategooria tasandil tuleks aga elustiili ja elutegevussüsteemi kui fenomene eristada, kuna sel juhul on nende näol tegemist kasvatusel teatud eesmärkidega ehk millegi kujundatavaga. Järelikult sel juhul on elutegevussüsteem käsitatav kui elustiili üks allsüsteem – kui stiili suhteliselt püsiv ning selle vormilist aspekti väljendav fenomen. Stiili kui sellise sisuline aspekt seostub aga väärtushoiakute ja -orientatsioonidega ning motivatsiooniga. On ju just inimesele omane väärtustekompleks see, mis

seob elustiilis selle vormilist ja sisulist aspekti. Isiksuse poolt aktsepteeritavad väärtused määravad iga üksiku tegevuse isiksusliku funktsionaalse mõtte elutegevussüsteemis ja sellest väärtustesüsteemis valitsevast kooskõlast sõltub omakorda nii selle tegevustesüsteemi enda kui kogu isiksuse sisemine integreeritus või mitteintegreeritus (vrd A. Liimets 1998: 24–25).

Georgi poolt sotsiaalse olukorra tasandiks nimetatu on Eesti uurimustes võrreldav arengu tingimustega. Sarnasust võib leida ka Alfred Adleri (1982) ja Ursula Riedeli (1988) ideedega. Nii neil kui Eestis on elustiili vaadeldud muu hulgas kui vahendit võimalikult paremaks toimetulekuks oma eluga.

Saksamaal on empiiriliste noorsoosotsioloogiliste uurimuste hulk viimastel aastakümnetel olnud küll väga suur, kuid vaid vähesel määral on neis vaadeldud kooli ja kooliliku õppimist kui eluvaldkonda (vrd nt Büchner & Krüger 1996; Reh & Schelle 2000). Peter Büchner ja Heinz-Hermann Krüger (samas, 202) ning ka Manfred Hofer (2000) nendivadki, et saksa noorsoouurimustes on kooliliku ja koolivälise argipäeva omavahelised vastastikused seosed leidnud vaevalt käsitlemist. On osutatud küll kooli ja koolivälise maailma vastandatu-sele, pole aga enamasti arvestatud võimalusega, et kool laste vaba aja sfäärile ja sellega seotud koolivälisele elule ja õppimisele omakorda mõju võib avaldada ja ümberpöörduvalt. Alles 2002. aastal nendivad viimaks Werner Helsper ja Jeanette Böhme, et ehkki kool mõjutab noorte argipäeva oletatavasti tugevalt, on senises uurimistöös pööratud tähelepanu vaid üksikutele aspektidele noorsoo ja kooli omavahelistes suhetes.

Antud ühenduses on siiski olnud üksikuid autoreid, kes käsitavad kooli kui olulist filtrit õpilaste elus (Büchner & Krüger 1996: 203; Büchner & Fuhs & Börner & Burkholz 1994: 116). Kool pole kõik, aga koolita on kõik mittemiski – väidavad kõrgmodernse suurlinnalapse-tüübi esindajad. Need on lapsed, kes ootavad koolilt haridust (saksakeelse mõiste *Bildung* tähenduses⁴), mis ei piirneks vaid üksikutes õppeainetes vahendatavate aineteadmistega, vaid haaraks kaasa ka sotsiaalse ja kultuurilise õppimise. Nii räägitaksegi kooli elumaailmastumisest (Ferchhoff 1999: 193) või vastupidi – vaba aja koolistumisest (Fölling-Albers 2000). Igal juhul 20. ja 21. sajandi vahetusel hakati vähemalt märkama kooli ja koolivälise elumaailma seotust. Eesti kasvatussotsioloogilisele koolkonnale on integratiivne lähenemine olnud iseloomulik aga juba 1975. aastast alates.

Eriti viimasel kahekümnel aastal on saksakeelses kultuuriruumis tehtud väga palju võrdlevaid uurimusi noorsoo elustiili kohta. Sealjuures eriliseks huvialaks näib olevat olnud nn vanade Saksa liidumaade ja postsotsialistlike riikide (endised Ida-Saksamaa ja Nõukogude Liit, Poola, Ungari jt) noorte elustiili võrdlemine. Kahjuks on kõigis neis töodes aga õppimisele kui eluvaldkonnale ja tegevusele pööratud kas minimaalselt või üldse mitte tähelepanu.

4 Saksakeelne sõna *Bildung* ehk haridus tähendab eelkõige inimese inimeseks kujunemist, laiemalt mõeldes seotust see inimese individuaatsiooniprotsessi kui sellisega.

Erinevalt saksakeelsest kultuuriruumist on olnud Eestis Heino Liimetsa koolkonna kasvatusteaduslike elustiilikäsitluste keskpunktis aga nimelt noorte õpitegevus ning õpiprotsessidega seonduv.

2. Elustiili empiirilise uurimisest Heino Liimetsa koolkonnas

Õpilaste elustiili empiiriline uurimine on olnud eesti kasvatusteaduses viimase 38 aasta jooksul üheks olulisemaks pidevalt jätkunud suunaks. Nagu eespool juba öeldud, kutsuti see suund ellu H. Liimetsa poolt 1970. aastate algul, kui ta töötas Tartu Riiklikus Ülikoolis ning oli tihedas koostöös Eesti Raadioga. 1975. aastast jätkus tegevus Tallinna Pedagoogilise Instituudi juures, ning alates 2004. aastast Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia filosoofilise ja pedagoogilise antropoloogia keskuse juures. Vähem või rohkem on elustiili uurimisega olnud seotud enamik Liimetsa aspirante.

Gümnaasiumi vanemate klasside õpilaste (vanuses 15–18) uurimiseks koostati ankeet "Pingist pinki" (sisaldab nii kinnisi, poolkinnisi kui ka lahtisi küsimusi). Esimene küsitlus vabariigi koolides 1975. aastal pani aluse pikaajalisele representatiivsele *trend study*'le. Järgmised küsitlused on toimunud aastatel 1979, 1984, 1990, 1994 ja 1998. Järjekordne uus küsitlus on praegu (s.t 2010. aastal) läbiviimisel. 1994. aasta küsitlus viidi läbi rahvusvahelise võrdlusuurimuse raames. Praeguseks on meil olemas juba ankeedi „Pingist pinki“ (2009) 7. täiendatud väljaanne, mille koostajateks on Airi Liimets, ta doktorant Marit Mäesalu ja Jüri Kruusvall. Nimetatud elustiiliuurimus (*trend study*) on uurimisobjektide arvu poolest (nii vabariigi õpilaste üldarvult kui ka vastavalt regionaalset paiknemist ning soolist jaotuvust silmas pidades) olnud enamasti representatiivne uurimus (v.a aastad 1975 ja 1998). Küsimuste arv ankeedis on erinevatel aastatel olnud erinev, kõikides 155-st kuni 478-ni. Vastavalt konkreetsetele uurimiseesmärkidele on küsimustikku kord täiendatud, kord jälle kärbitud.

Sisu seisukohalt on küsimused olnud ankeedis läbi aastate klassifitseeritud kuude erinevasse temaatilisse plokki: 1) õpilane, kool ja õppimine (hoiakud kooli, õppimise ja õppeainete suhtes; õpitulemused ja õpiprotsesside refleksioon; õpitegevuse asend teiste noortele iseloomulike tegevuste hulgas; suhted õpetajate ja klassikaaslastega); 2) vaba aja käitumine (eelistatud ja mitte-eelistatud olulisemad tegevused; hobid, suhe massimeediasse – raadiosse, TVsse, ajalehtede ja ajakirjade lugemisse; infokäitumine); 3) õpilaste väärtustemaailm (erinevate tegevus- ja kultuurivaldkondade väärtustamine); 4) õpilane ja ta kodu (perekonna koosseis, kultuurilised ja materiaalsed tingimused kodus; suhted vanematega); 5) väärtuste interpersonaalne tajumine ning olulised sotsiaalsed suhetamisgrupid (mida arvatakse oma klassikaaslaste ja vanemaid väärtustavat või mitteväärtustavat); 6) tulevikuplaanid.

2.1. Õpilaste elustiili tüübid

Klasteranalüüside abil on olnud võimalik gümnaasiumiõpilaste hulgas läbi aegade eristada viit erinevat elustiilitüüpi. Nende tüüpide moodustumisel on erilise kaaluga olnud õpilase suhe oma õpitegevusse ning õpitegevuse asend elustiilitervikus. Nimetatud elustiili tüübid on järgmised (vrd H. Liimets 1981b: 114–115):

1) *Passiivsed õpilased*, kellele jaoks õppimine koolis on vastumeelne sundtegevus ja kes ei näita õppetöös mitte kunagi üles aktiivsust. Ka koolivälises elus puudub neil inimestel igasugune huvi õppimise ning uute teadmiste vastu; 2) *Mitmekülgetele sotsiaalsetele kontaktidele orienteerunud õpilased (nn suhtlejad)*. Kõiki mis tahes tegevusi (sh õppimist) hindavad ning väärtustavad need inimesed sellelt seisukohalt, kuivõrd pakuvad need võimalusi suhtlemiseks teistega. Mingis mõttes on need õpilased koolivõõrad, sest suuremal hulgal neist pole õppetöö ning õppimise suhtes väljakujunenud hoiakut. Neid inimesi võibki nimetada eelkõige suhtlejateks; 3) *Mitmesugustele kultuuriväärtustele orienteerunud õpilased*. Neil on tegevuste struktuuris esiplaanil eelkõige tunnetustegevused, mis mõjutavad olulisel määral ka vaba aja kujunemist. See grupp on kooli- ja õppimisesõbralik. Sealjuures nende õpetajate või õppeainete suhtes, kus võimaldatakse vähe iseseisvust ning loovust, võidakse olla ka negatiivselt häälestatud; 4) *Ühiskondlik-organisatoorsele tegevusele orienteerunud õpilased*. See grupp on oma karakteristikute poolest küllalt lähedane kolmandale tüübile. Erinevus seisneb selles, et mitmesuguste ühiskondlik-poliitiliste ja organisatoorsete ülesannete täitmine hõlmab nende ajabilansist suure osa ning seega struktureerib ning determineerib see ka nende teisi tegevusi ning elutegevussüsteemi tervikuna. Ka selle tüübi esindajad on õppimise- ja koolisõbralikud, kuid siiski on nende jaoks olulisim saada täita teatud ühiskondlikke rolle või olla organiseerimistöodes juhtpositsioonil; 5) *Sportlased*. Õppimine kui tegevus selle tüübi esindajaid ei huvita. Enamuse nende ajast neelab sport. Puuduvad põhimõtteliselt ka kultuurihuvid. Teisele tüübile ollakse selles mõttes sarnasemad, et väärtustatakse inimestevahelisi suhteid.

Sisuliselt samalaadsed tüübid osutus võimalikuks eristada ka Silvia Keral (1987a), kes uuris 12–14-aastaste jaoks adapteeritud ankeediga 1918 murdeeaalise elustiili. Kera saadud tüüpide võrdlemisel eespool nimetatutega selgus, et nad on vägagi sarnased. Seega on põhjust väita, et teatud elustiilitüpoloogia säilib ilmselt suhteliselt püsivana läbi erinevate vanuseastmete.

Isiksuse integreeritust väljendava ühe integraalse kvaliteedina on Liimetsa koolkonnas käsitatud *suundust*. Suundus (Must 1984: 36) väljendab isiksuse kogu elustiili seismist psüühilist ühtsust, mis tuleb ilmsiks suhtumiste, hinnangute, eelistuste ning tegevuste eripära omavaheliste seoste süsteemina. Suunduse kolme olulisima aspektina on nimetatud: 1) *positsionaalne* – see väljendub inimesele iseloomulikus tendentsis suunata ja hinnata oma tegevust kas isiklikust seisukohast või teise inimese, grupi või kogu ühiskonna positsioonilt;

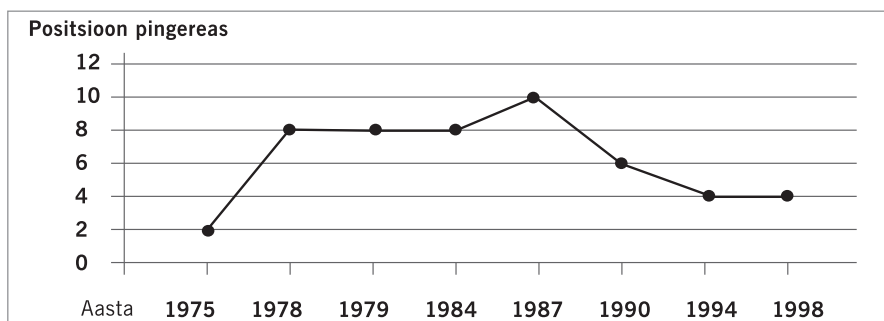
2) *objektiline* – see viitab, missugustele objektidele inimene eelistavalt suunab oma käitumise või millest loobumine nõuab talt pingutust; 3) *ajaline* – see osutab, kui võrd inimene oma tegevuses peab silmas kaugemaid eesmärke või on tema aktiivsus suunatud eeskätt igapäeva-vajaduste rahuldamisele.

Vastavalt suunduse kolme aspekti, õpitegevuse ning teiste elustiili kuuluvate tegevuste omavaheliste seoste iseärasustele on Aasa Must (1984) ankeediga „Pingist pinki” saadud andmete põhjal ning klasteranalüüsi abil eristanud näiteks 1979. aastal õpilaste hulgas viit suunduse tüüpi: a) passiivsed vähediferentseerunud suundusega õpilased (34% uuritustest), b) kriitilised intellektuaalid (13%), c) aktiivse eluhoiakuga intellektuaalid (29%), d) aktiivse eluhoiakuga praktikud (9%), e) intellektuaalselt passiivsed õpilased (15%). Nimetatud tüüpidesse kuuluvate õpilaste hulgas rohkem kui poolte jaoks ei olnud õppimine nende elustiili kui terviku keskmes (eelkõige I ja V tüübi esindajatel), vastupidi sellele, kuidas tihti peale eeldavad olevat nii teadlased kui kooliõpetajad. Kuivõrd H. Liimetsa (1976: 18) käsitust mööda moodustavad elustiili kui konstrukti sisulise tuuma väärtushinnangud ja -orientatsioonid, siis on alust oletada, et ka ülaltoodud stiilitüüpide kujunemise põhjused peituvad õpilaste poolt nende elustiili kuuluvate tegevuste erinevas väärtustamises.

3. Arengusuundadest ja muutustest Eesti koolinoorte elustiilis 1975–1998

Antud koolkonda kuuluvate erinevate autorite poolt tehtud empiirilistele uurimustele tuginedes võib üldistades esile tõsta järgmisi arengusuundi ning toimunud muutusi koolinoorte elustiilitervikus:

1.) Õpilaste poolt õppimise väärtustamises⁵ on kirjeldatavad kindlasuunalised protsessid, mida illustreerib joonis 1.

Joonis 1: Õppimise väärtustamine aastatel 1975–1998.

5 Väärtustamise kohta on andmeid andnud vastused ankeedis „Pingist pinki” esitatud küsimusele „Missuguse tähtsusega on Sinu jaoks ehk missugust osa etendab Sinu elus....sport, õppimine jne?” Vastata on olnud võimalik 5-pallilisel skaalal väärtustega: 5 – väga tähtis, 4 – küllalt oluline, 3 – ei oska öelda, 2 – vähe tähtis, 1 – tähtsusetu.

Nagu näha, oli 1975. aastal õppimine Eesti vanemate klasside õpilaste poolt väga kõrgelt väärtustatud (pingereas vastavalt 2. kohal). 1979. aastaks oli toimunud aga langus 8. kohale, mis tähendas, et võrreldes varasemaga, kus 86% küsitletutest oli õppimist hinnanud oma elus väga tähtsaks ja küllalt oluliseks, väärtustas seda kõrgelt nüüd vaid 66%. See langus aga oli õpilaskonnas ilmselt toimunud juba varemgi, sest näiteks üks Aasa ja Olev Musta (1981: 136) 1978. aastal läbiviidud väiksemamahulisem küsitlus Tallinna linnas näitas, et juba siis oli õppimine väärtuste pingereas langenud 8. kohale (hulk vastavalt 68%). Kui ka 1984 oli õppimine väärtuste pingereas vabariigis tervikuna jätkuvalt 8. kohal, siis 1987. aastal üks üksnes Tallinnas läbiviidud küsitlus (vrd A. Liimets & H. Liimets 1988) näitas, et õppimine oli langenud juba 11. kohale. 1990. aastal oli see pingereas 7. kohal (70%), kuid 1994. aastaks on õppimise väärtus õpilaste silmis taas ausse tõusnud (4. koht pingereas ja 91%) ning suutnud 1998. aastaks positsiooni säilitada. Seega 1994. aastaks taastati peaaegu 1975. aasta tase. Järelikult 1975–1987 leidis aset õppimise väärtustamises pidev langus, millele järgnes aga tõus juba enne nõukogudeaja lõppu.

Millega põhjendada Eesti ühiskonnas õppimise väärtustamise arengu taolist kulgu? Mikk Titma andmete alusel võib Eesti noorsoo väärtusteadvuse geneesis eristada laias laastus kahte perioodi. Üsna selgelt tajutavaks piirjooneks nende vahel on kaheksakümnendate aastate künnis. Esimene periood hõlmab 1960. ja 1970. aastaid ning seda iseloomustab noorsoo väärtusteadvuse suhteline stabiilsus. Väärtused väärtusteadvuse struktuuris jaotuvad nelja põhilise väärtusorientatsiooni alla: üldkultuuriline enesearendamine, sotsiaalne altruism, materiaalne heaolu ning sotsiaalne staatus. Oli tüüpiline, et nii koolinoorte kui ka üliõpilaste haridusväärtuste hierarhias oli esikohal üldhariduslik ehk kultuuriline komponent (Saarniit 1995).

1970. aastate lõpul – 1980. aastate algul hakkasid aga ilmema esimesed tõsised märgid muutustest. Näiteks 1983. aastaks olid Saarniidu (1995) sõnul oluliselt tõusnud orienteeritus materiaalsele heaolule ning sotsiaalse positsiooni ja prestiiži taotlused. Teiselt poolt olulisel määral langesid altruistlik suunitlus ning orienteeritus üldisele enesearendamisele. Kui püüda leida muutustele ühisnimetajat, siis võiks neid iseloomustada kui noorsoo väärtusteadvuse enesekeskse pragmatiseerumise protsessi, mille põhijoonteks oleks isikliku, individuaalse järjest suurenev eelistamine ühiskondlikule, aineliste väärtuste osatähtsuse tõus võrreldes vaimsete väärtustega ning praktilise kasvav eelistamine abstraktsele ja teoreetilisele. Toimunud nihkeid nimetab Saarniit (1998) ka eemaldumiseks sotsialistlikest väärtustest ning postsotsialistlike väärtuste – s.t turumajanduslikule ühiskonnale iseloomulike – omaks võtmiseks (ainelise heaolu ning karjääriväärtused).

Samas tõdeb Saarniit, et nende Ida-Euroopas asetleidnud muutuste suund on pigem vastupidine lääneriikide postindustriaalses ühiskonnas toimuvale, kus juba pikka aega leidvat aset postmateriaalsete väärtuste (esteetiliste, intellektuaalsete ja sotsiaalse osaluse väärtuste) esiletõus. Kuna postmateriaalsete väärtuste kasv on seotud aga ühiskonna turvalisu-

sega, millega postsotsialistlikud riigid ei saa kiidelda, siis Tuuli Toomere (2001) andmetel oli veel vähemalt 1996. aastal Eesti kulgemas ikkagi materiaalsete väärtuste suunas. Eesti noorsoo eemaldumine 1960.–1970. aastatele iseloomulikust väärtussüsteemist algaski juba 1980. aastate künnisel, nagu kinnitavad ka Liimetsa koolkonna empiirilised andmed. Saarniidu (1995: 21) arvates tulebki väärtusteadvuse muutuse põhjusi seostada laiemate sotsiaalmajanduslike teguritega üldse – nagu 1970. aastate lõpul majanduskasvu pidurdumine, elanikkonna majanduslik diferentseerumine, samas noorsoo haridustaseme tõus, massiteabevahendite tormiline areng jne.

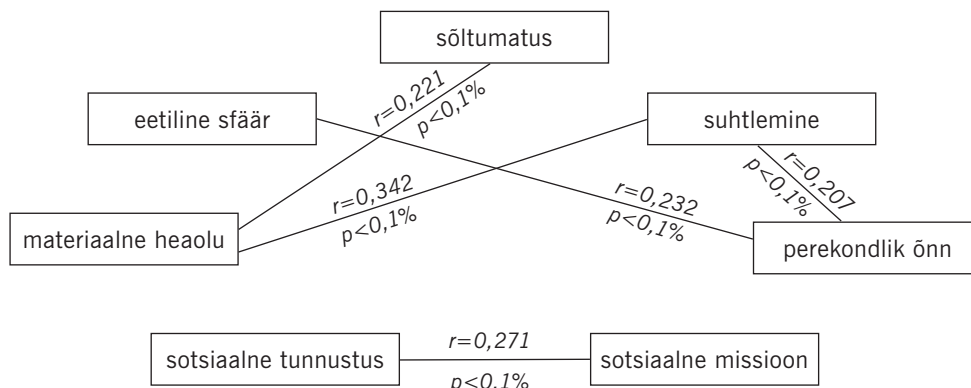
2.) Kui sünteesida ajaperioodil 1975–1987 üheaegselt ilmnenuid olulisemaid arengutendentsse noorte elustiilis, siis võib öelda, et leidis aset küllaltki tugev õpilaste võõrandumisprotsess koolist, õppimisest ning iseendast.

Nimetatud tendentsid on järgmised (A. Liimets 1992: 91–92):

- 1) õppimise väärtustamise pidev langus (2. kohalt 11. kohani pingereas);
- 2) kool oli kujunenud rohkem kui kolmandikule õpilastest vastumeelseks või ebameeldivaks paigaks, kust väideti mitte leidvat oma huvidele vastavat tegevust;
- 3) süvenesid identifitseerimiskeskkonnad nii oma klassi, kooli, linna kui vabariigiga;
- 4) õpilastel halvenesid suhted õpetajatega;
- 5) võis täheldada tugevat orienteeritust tarbijalikkusele. Domineerisid huvid disko ja pidude, riietuse, TV, kino ja üldse kõige meelelahutusliku vastu;
- 6) rohkem kui kolmandikul õpilastest puudusid kesksed hobid või huvialad, mis oleksid väga köitnud;
- 7) tulevikuideaalid olid vägagi pragmaatilised. Paljude sihiks oli leida endale võimalikult kergelt ja lihtsat tööd nõudev hästitasustatav ametikoht. Väärtuseks peeti pigem millegi materiaalse omandamist, vähemal määral teadmisi ning vaimset tööd;
- 8) soov midagi uut teada saada ehk tunnetushuvi pidas endal õppimise motiiviks vähem kui kolmandik vabariigi gümnaasiumide õpilastest. Õpiti valdavalt mingi välise surve sunnil.

Nende avaldunud võõrandumistendentside mõju üheks tulemuseks võib kindlasti pidada isiksuse sisemise integreerituse langust. Õpilaste tulevikuplaanide kaudu avalduvate väärtuste omavaheliste korrelatiivsete seoste alusel võibki väita, et 1980. aastate keskpaigas oli Eestis eriti ohus tüdrukute isiksuse sisemine integreeritus (H. Liimets & Laherand 1988: 95–98). Tütarlaste tulevikueesmärkide vahel võis nimelt täheldada hoopis vähemat vastastikust seostumist kui noormeeste puhul. Noormeeste eesmärkidesüsteemis oli kesksel kohal eneseteostus töö kaudu, mis seostus ka kõigi teiste väärtustega. Sealjuures vaimne töö seostus sotsiaalse missiooni ja eneseteostusega; kerge töö soov aga materiaalse heaolu taotlusega. Tööle järgnesid oluliselt perekondliku õnne ja materiaalse heaolu tunnused. Teistest eesmärkidest irduseisvaid eesmärke noormeestel polnud, eksisteerisid ka selged ühendusjooned kodusiseste (perekondlike) ja kodust välja suunatud töö ja sotsiaalsete

eesmärkide vahel. Tüdrukute eesmärkidestruktuuris just viimati nimetatud ühendused puudusid (sotsiaalne missioon ja tunnustus seisavad omaette, muudest eesmärkidest isoleerituna – vt joonis 2, mis osutab häiretele nende isiksuse integreerituses.

Joonis 2: Väärtustevahelised seosed tüdrukutel 1985–1987.

3.) 1979–1984 ilmnes nõukogudeaja viimasele aastakümnele iseloomulik süvenev stagnatsioon ka õpilaste poolt nende elustiili kuuluvate tegevuste väärtustamise suhtelises muutumises. Eri eluvaldkondade väärtustamise 1979. ja 1984. aasta andmete vahel pole mingeid silmatorkavaid erinevusi märgata.

4.) Õppimise, kooli ja iseenda suhtes asetleidvate võõrandumisprotsessidega üheaegselt süvenevad noorte elustiilis nn kodustumisilmingud.

1990. aastaks ehk nõukogudeaja viimaseks aastaks on kasvanud kodu kõrgelt väärtustavate inimeste hulk, ehkki väärtuste pingereas on kodu ja sõbrad olnud esimeste hulgas kogu aeg. Liikumissuund näib seega olevat kulgenud üha enam kodu ja lähemate sõprade ringi tõmbumise ning laiemast ühiskonnast ja avalikust infost eemaldumise suunas (kui arvestada ka veel seda, et suuremat poliitika huvi võis 1990. aastal täheldada vähem kui pooltel õpilastel). Jüri Orn (1987: 56) on juba 1984. aasta küsitluse andmete põhjal kokkuvõtvalt väitnud, et õpilaste elustiil on domineerivalt kodukeskne ja passiivne, mida ei näita vaid kodu kõrge väärtustamine, vaid ka selliste tegevuste eelistamine, mida saab harrastada kodus (TV vaatamine, muusika ja raadio kuulamine jm). Siinkohal olgu ka öeldud, et vaba aja privatiseerumist ja „kodustumist” käsitati 1980.–1990. aastatel kui iseloomulikku trendi kõikjal maailmas (vrd Narusk 1999: 98).

5.) Vaatamata kodu ja sõprade stabiilselt kõrgele väärtustamisele 1975–1998 oli interpersonaalne tajus küllaltki ebaadekvaatne.

Informeeritus sellest, mida väärtustavad või hindavad enda jaoks oluliseks klassikaaslaste või vanemad kodus, oli ebaadekvaatne. Tõenäoliselt isiksuse teatud suletus teda ümbrit-

sevale laiemale sotsiaalsele kontekstile avaldas mõju ka lähemate sotsiaalsete suhete kvaliteedile. Ilmselt ei toiminud taolises olukorras normaalselt inimese sotsialiseerumise huvides nii oluline H. Liimetsa (Liimets & Naumann 1985: 127–129) poolt didaktilise printsiibina sõnastatud mehhanism – vastastikuse rikastamise protsess. Vastastikuse tajumise ebaadekvaatsust peegeldab ju näiteks ka see, et kui 1979. aastal 66% õpilastest nimetas õppimist enda jaoks väga tähtsaks või oluliseks tegevuseks, siis oma klassikaaslastest arvati, et neist vaid 19,9% peab õppimist oma elus oluliseks. 1984. aastal hindas õppimist enda jaoks kõrgelt 67%, kaaslastest arvati aga hindavat 19,1% (Orn 1987: 57–60).

Interaktsioon pole toiminud tõenäoliselt normaalselt ka laste ja lapsevanemate vahel. Näiteks 1984. aasta pingereas selle kohta, keda või mida peetakse oma arvamuste, seisukohtade ja suhtumiste kujundajatena kõige olulisemaks, olid vanemad esimesel kohal. 92% õpilastest väitis, et väga palju või palju on nende suhtumiste kujunemist mõjutanud just vanemad. Antud kontekstis võib seoses õppimisega aga küsida, et kui oma vanemaid arvatakse õppimist väga väärtustavat (93,1% noortest arvab nõnda), siis miks heade suhete, tiheda kommunikatsiooni ning kodu kõrge väärtustamise korral pole need vanemad suutnud ka oma lapsi vastavas suunas mõjutada.

Nagu selgus Kera (1987b) poolt 1984. aastal 12–14-aastaste õpilaste ja nende õpetajatega läbiviidud uurimusest, tajuvad ka õpetajad oma õpilasi ning nende elustiili iseärasusi ebaadekvaatselt. Näiteks arvas 49% küsitletud õpetajatest, et nende õpilastel pole koolis seoses õppetööga mingeid raskusi, samas nimetab aga 72% antud õpetajate õpilastest endal raskusi ette tulevat. 54,5% õpetajatest arvab, et õpilased teevad meeleldi neile ülesantud kodutöid, õpilastest peab aga vaid 39% õppetööd koolis enda jaoks meeldivaks. Ebaadekvaatselt tajuvad õpetajad ka õpilaste omavahelisi suhteid klassis ning ei osata tihti peale määratleda konkreetse õpilase sotsiaalset staatust grupis. Ei tunta ka oma õpilaste elustiili kui tervikut: ei teata, mille vastu keegi huvi tunneb, millega tegeldakse peale kooli jne.

6.) 1990–1994 toimus Eesti õpilaskonnas liikumine turumajanduslikule ühiskonnale iseloomulike kvaliteetide omaksvõtmise suunas, perioodi 1990–1998 iseloomustab aga väärtusmaailma kõikumus ja ebapüsivus, mis on ju kooskõlas ka sel ajajärgul Eesti ühiskonna kui terviku kiire muutuvusega.

1990–1994 kunsti ja muusika tähtsus õpilaste jaoks vähenes, riietuse eriline väärtustamine kui moetrendide järgimise väljendus aga tõusis. Ka spordi (vahend trendiks kuulutatud noorusliku keha vormimiseks) ning õppimise ja hariduse tõusud väärtusteskaalal võiksid olla seletatavad eelkõige massimeedias moeks ja trendiks kuulutatatu järgimispüüedega. Et antud oletus aluseta pole, kinnitavad uurimisgrupi 1994. aasta rahvusvahelise võrdlusuurimuse andmed. Näiteks Orni (1998: 24) arvates tuleks suhtuda eestlaste poolt õppimisele, haridusele ning teistelegi tegevusvaldkondadele antud väga kõrgetesse hinnangutesse küllaltki suure ettevaatusega. Nimelt on Orn jõudnud 1994. aasta andmete tõlgendamisel järeldusele, et vähemalt Eesti õpilaste puhul on tõenäoliselt olnud tegemist nn koorisvastamise sündroo-

miga (hinnangute varieeruvus on väga väike ning vastused koonduvad järjepidevalt jaotuskaala kõrgeimate väärtuste ümbrusse). See tähendab, et nähtavasti orienteeruti vastamisel sotsiaalselt soovitule ja heakskiidetule ega lähtunud omaenda interioriseerunud väärtusmaailmast.

Osa perioodil 1994–1998 toimunud muutusi annavad aga põhjust küsimiseks, kas pole mitte siiski hakanud ka aset leidma nihked postmateriaalseks nimetatud ühiskonna suunas. Hüppeliselt on tõusnud muusika väärtustamine (taas tagasi 1990. aasta tasemele), veidi tõusnud kunsti hinnatavus; langenud spordi, televisiooni, kino ja riietuse asukoht pingereas. Neid muutusi on võimalik tõlgendada kui meelelahutuslikule ja tarbijalikkusele orienteeritud mentaliteedi vähenemist. Samas on ühtlasi tugevasti aga langenud ühiskondliku tegevuse ning vähesel määral kodu väärtustamine, mida võiks tõlgendada kui distantseerumist mis tahes sotsiaalsetest gruppidest ning osalusest neis – fakt, mis jällegi justkui ei lubaks postmateriaalsest ühiskonnast kõnelda.

Kokkuvõtteks

Pole olnud erilist erinevust elustiili kui sellise mõistmises ei teoreetiliste ideestike ega empiiriliste uurimuste tasandil, olenevalt sellest, kas vastavat teadustööd on tehtud nõukogudeaja Eestis või 1990. aastate Euroopa saksakeelses kultuuriruumis. Tunduvalt enam on olnud sarnasusi kui erinevusi. Suurimaks erinevuseks just koolinoorte elustiili uurimisel võib pidada õpilaste kooliliku ja koolivälise elutegelikkuse vaatlemist kas nende omavahelises seostatuses või mitte. Heino Liimetsa koolkonnale oli alates selle algusaegadest iseloomulik käsitada koolilikku õppimist vaid osana elustiilitervikust ning vaadelda õppimist kui tegevust kooliliku ja koolivälise elustiili integraatorina. Euroopa saksakeelses kultuuriruumis pole nende kahe elusfääri seostatust sugugi nii iseenesestmõistetavaks peetud ning uurimistöös on nende kahe koostoimele hakatud enam tähelepanu pöörama alles alates 1990. aastate keskpaigast.

Liimetsa koolkonna teadlaste kogutud ja analüüsitud empiirilised andmed aastatest 1975–1998 võimaldavad üldistatult esile tõsta kuut olulisemat ilmingut Eesti koolinoorte elustiilis: 1) 1975–1987 leidis aset huvipakkuvate tegevuste pingereas õppimise väärtustamise pidev langus, millele järgnes aga pidev liikumine tõusu suunas juba enne nõukogudeaja lõppu; 2) 1975–1987 leidis aset küllaltki tugev õpilaste võõrandumisprotsess koolist, õppimisest ning iseendast; 3) 1979–1984 väljendus nõukogudeaja viimasele aastakümnele iseloomulik süvenev stagnatsioon ka õpilaste poolt nende elustiili kuuluvate tegevuste väärtustamise suhtelises muutumatuses; 4) Õppimise, kooli ja iseenda suhtes asetleidvate võõrandumisprotsessidega üheaegselt süvenevad noorte elustiilis nn kodustumisilmingud; 5) Vaatamata kodu ja sõprade stabiilselt kõrgele väärtustamisele 1975–1998 oli interperso-

naalne taju küllaltki ebaadekvaatne; 6) 1990–1994 on ühelt poolt täheldatav turumajanduslikule ühiskonnale iseloomulike kvaliteetide omaksvõtmine, teiselt poolt iseloomustav perioodi 1990–1998 aga väärtusmaailma kõikumine ja ebapüsivus, mis on kooskõlas sel ajajärgul Eesti ühiskonna kui terviku kiire muutuvusega.

Raske on väita, et mingi vaadeldav fenomen on loomult just tingimata nõukogulik või et miski tingimata pole seda, sest nagu ka Jüri Saarniidu interpretatsioonid kinnitavad, kulgesid arengud nõukogude noorte väärtusteadvuses laias laastus küllaltki sünkroonselt mujal maailmas toimuvaga. Liimetsa koolkonna empiirilised andmed 1990. aastate kohta annavad tunnistust, et samaaegselt eksisteerisid näiliselt justkui eri ajaperioodidesse kuuluvad fenomenid: a) need, mis võiksid olla tõlgendatavad kui nõukogulikud (nt nn koorisvastamise sündroom), b) turumajanduslikku ühiskonda iseloomustav – nt materiaalsete väärtuste ja tarbijalikkuse tähtsustamine, mis sai alguse aga juba nõukogudeaegses stagnatsioonis, c) postmateriaalset ühiskonda väidetavalt iseloomustav huvi inimestel kunstide ja enda kultuurilise arendamise vastu. Viimati nimetatatu oli iseloomulik aga ka 1960.–1970. aastate nõukogude noortele.

Kirjandus

Alfred Adler 1982 = Alfred Adler. Individualpsychologie: Eine systematische Darstellung seiner Lehre in Auszügen aus seinen Schriften 1982. Hrsg. und erläutert von Heinz L. Ansbacher und Rowena R. Ansbacher mit einer Einf. von Ernst Bornemann. 3., ergänzte Auflage. München; Basel: Ernst Reinhardt Verlag.

Büchner, Peter, Heinz-Hermann Krüger 1996. Schule als Lebensort von Kindern und Jugendlichen: Zur Wechselwirkung von Schule und außerschulischer Lebenswelt. – Vom Teddybär zum ersten Kuß: Wege aus der Kindheit in Ost- und Westdeutschland. Toim P. Büchner, B. Fuhs, H.-H. Krüger. Opladen: Leske + Budrich, lk 201–224.

Büchner, Peter, Burkhard Fuhs, Anne Börner, Matthias Burkholz 1994. Kinderkulturelle Praxis: Kindliche Handlungskontexte und Aktivitätsprofile im außerschulischen Lebensalltag. – Kinderleben: Modernisierung von Kindheit im Interkulturellen Vergleich. Toim M. du Bois-Reymond, P. Büchner, H.-H. Krüger, J. Earius, B. Fuhs. Opladen: Leske + Budrich, lk 63–136.

Empiirilised uuringud 1960. aastatel; Uurimiskeskuste rajamine 1970. aastatel – <http://www.sh.ut.ee/ssi/ope> (18.10.2007).

Ferchhoff, Wilfried 1999. Jugend an der Wende vom 20. zum 21. Jahrhundert: Lebensformen und Lebensstile. 2., überarbeitete und aktualisierte Auflage. Opladen: Leske + Budrich.

Fölling-Albers, Maria 2000. Entscholarisierung von Schule und Scholarisierung von Freizeit? – Zeitschrift für Soziologie der Erziehung, nr 2, lk 118–131.

Georg, Werner 1998. Soziale Lage und Lebensstil: Eine Typologie. Opladen: Leske + Budrich.

- Hartmann, Peter H.** 1999. Lebensstilforschung: Darstellung, Kritik und Weiterentwicklung. Opladen: Leske + Budrich.
- Helsper, Werner, Jeanette Böhme** 2002. Jugend und Schule. – Handbuch Kindheits- und Jugendforschung. Toim H.-H. Krüger, C. Grunert. Opladen: Leske + Budrich, lk 567–596.
- Hofer, Manfred** 2000. Schule: Vom Lernort zur „intermediären“ Institution. – Unterrichtswissenschaft, nr 1, lk 10–15.
- Kera, Silvia** 1987a. Mürsikute elutegevuse süsteem ja õpitegevuse asend selles. – Õpilase isiksuse arengu determinatsiooni probleeme. Koost H. Liimets. Tallinn: PTUI, lk 65–74.
- Kera, Silvia** 1987b. Восприятие учителем системы жизнедеятельности школьников-подростков. – Õpilase isiksuse arengu determinatsiooni probleeme. Koost H. Liimets. Tallinn: PTUI, lk 168–174.
- Liimets, Airi** 1992. Eesmärgistamine ja eesmärgid kasvatusstegevuses. – Haridusuuendus – mis, miks ja kuidas? Koost M. Sööt. Tallinn: Harjumaa Hariduse Arenduskeskus, lk 90–102.
- Liimets, Airi** 1998. The core of Heino Liimets' scientific works. – Heino Liimets: An overview of his life and scientific ideas. Toim A. Liimets. Tallinn: TPÜ, lk 59–69.
- Liimets, Airi, Heino Liimets** 1988. Õpilaste elustiil: muutused infoallikate kasutamises 1984–1987: Aruanne lepingu 88/8 täitmisest 1.04.–30.06.1988. Tallinn: TPedI (Käsitirjalisena Eesti Raadio arhiivkogus).
- Liimets, Airi, Jüri Kruusvall, Marit Mäesalu** 2009. Küsimustik „Pingist pinki“ koolinoorte elustiili uurimiseks: 7. täiendatud variant. Tallinn: Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia, Filosoofilise ja Pedagoogilise Antropoloogia Keskus.
- Liimets, Heino** 1976. Социалистический образ жизни и развитие личности учащегося в школе. – Воспитание личности: Материалы конференции. Toim H. Liimets. Tallinn: Таллинский Педагогический Институт, lk 17–20.
- Liimets, Heino** 1981a. Образ жизни как категория психологии развития и педагогики. – Педагогический процесс и формирование социалистического образа жизни: Тезисы I. Tallinn: TPedI, lk 4–7.
- Liimets, Heino** 1981b. Zum Problem der Organisation des Unterrichts in der sowjetischen allgemeinbildenden Schule. – Organisation des Unterrichts und sozialistische Lebensweise der Schüler. Von einem Autorenkollektiv unter Leitung von H. Babing und R. Gapp. Berlin: Humboldt-Universität zu Berlin, lk 107–137.
- Liimets, Heino** 1982. Как воспитывает процесс обучения? Москва: Знание.
- Liimets, Heino** 1985. Noore õpetaja didaktilised probleemid. – Noorele õpetajale. Toim H. Liimets, J. Orn, M.-I. Pedajas, R. Virkus. Koost R. Virkus. Tallinn: Valgus, lk 8–46.
- Liimets, Heino** 1987. Õpilase arengu determinatsioon ja pedagoogiline süsteem. – Õpilase isiksuse arengu determinatsiooni probleeme. Koost H. Liimets. Tallinn: PTUI, lk 6–19.
- Liimets, Heino, Werner Naumann** 1985. Didaktik: Eine Unterrichtstheorie für die Mittel- und Oberstufe. 2., bearbeitete Auflage. Berlin: Volk und Wissen.
- Liimets, Heino, Meri-Liis Laherand** 1988. Tööjõu taastootmine Rakvere majanditele rajooni õpilaskonna baasil. Tallinn: TPedI (Käsitirjalisena TLÜ Akadeemilises Raamatukogus).
- Liimets, Reet** 1998. Heino Liimetsa didaktiline teooria Eesti didaktika arengus. – Heino Liimets. Ülevaade elust ja teaduslikest ideedest: An overview of his life and scientific ideas. Koost ja toim A. Liimets. Tallinn: TPÜ, lk 13–20.
- Must, Aasa** 1984. Õpilast on vaja tunda. – Nõukogude Kool, nr 8, lk 36–40.

Must, Aasa, Olev Must 1981. Õpilaste elulaad. – Elulaad ja elukeskkond. Koost P. Vihalemm. Tallinn: Eesti Raamat, lk 114–147.

Narusk, Aili (toim) 1999. Argielu Eestis 1990ndatel aastatel: Elanikkonnaküsitlustel „Eesti 98” ja „Eesti 93” põhinev sotsioloogiline ülevaade. Tallinn: TPÜ, Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut.

Orn, Jüri 1987. Grupitaju õpilaste elutegevuse peegeldaja ja reguleerijana. – Õpilase isiksuse arengu determinatsiooni probleeme. Koost H. Liimets. Tallinn: PTUI, lk 41–64.

Orn, Jüri 1998. Meie kasvatustegelikkuse väärtusest. – Õpetaja ja õpilane kasvatustegelikkuses. Toim T. Kuurme, M.-L. Laherand (Acta Universitatis Scientiarum Socialium et Artis Educandi Tallinnensis: A9 Humaniora). Tallinn: TPÜ, lk 9–43.

Reh, Sabine, Carla Schelle 2000. Schule als Lebensbereich der Jugend. – Jugend im 20. Jahrhundert: Sichtweisen – Orientierungen – Risiken. Toim U. Sander, R. Vollbrecht. Neuwied; Berlin: Luchterhand, lk 158–175.

Riedel, Ursula 1988. Lernstörungen in der Schule als Ausdruck eines entmutigten Lebensstils: Die Bedeutung Alfred Adlers Theorie für das pädagogische Handeln. Köln: Universität Köln.

Saarniit, Jüri 1995. Eesti noorte väärtushinnangud läbi aegade. Tallinn: EV Kultuuri- ja Haridusministeerium.

Saarniit, Jüri 1998. Postsotsialistlike väärtuste teooria piirjooni: Eesti noorsoo longituud- ja kordusuuringuste tulemuste üldistus. – Longituduurimused: kogemusi ja tulemusi. Koost P. Kenkmann, J. Saarniit. Tartu: TÜ, sotsioloogiaosakond, lk 174–198.

Toomere, Tuuli 2001. Väärtusorientatsioonide muutused postsotsialistlikes riikides. – Akadeemia, nr 12, lk 2543–2560.

Ulbrich-Herrmann, Matthias 1998. Lebensstile Jugendlicher und Gewalt: Eine Typologie zur mehrdimensionalen Erklärung eines sozialen Problems (Marburger Beiträge zur Sozialwissenschaftlichen Forschung; 9). Münster: LIT.

Airi Liimets – PhD, Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia kasvatusfilosoofia ja kasvatusteaduse professor, Filosoofilise ja Pedagoogilise Antropoloogia Keskuse juhataja. Uurimisvaldkonnad: kasvatusfilosoofia, filosoofiline antropoloogia, diferentsifilosoofia, kasvatussotsioloogia, kasvatusteadus. Kontakt: airi_liimets@yahoo.de